

Organizovaná seberealizace *Paradoxy individualizace*

Axel Honneth

Od svých počátků na konci 19. století se sociologie, pokud vystupuje jako teorie společnosti, chápe jako vy-
pořádání se se symptomatickými procesy změn, jimiž
procházejí moderní společnosti. Má přitom k dispozi-
ci především dva pojmy, které převzala z dědictví kla-
sické sociální filosofie: „racionalizací“ označuje Max
Weber postupné rozšiřování měřítek účelové racionali-
ty na sociální sféry, které podle něj zpočátku ještě pod-
léhaly tradiční integraci realizované vazbou na hodno-
ty a na afektivitu; „individualizací“ je naproti tomu,
například u Emila Durkheima, míněn proces rostou-
cího, nevratného uvolňování členů společnosti z tradič-
ních vazeb a stereotypizujících tlaků, které jim pomáhá
k větší svobodě volby a větší autonomii. Vývoj moder-
ních společností je proto na podkladě obou pojmů často
chápán jako proces institucionálního křížení racionali-
zace a narůstajícího individualismu. Zisk poznání, kte-
rý tuto dvojici pojmů provází, je nepochybně veliký. Obě
kategorie, brány samy o sobě, však od počátku přinášejí
také složité problémy: u pojmu „racionalizace“ je před-
ně nejasné, zda tím, co nám dovoluje mluvit o institu-
cionální racionalizaci v tak odlišných oblastech, jakými
jsou hospodářská organizace, politická správa, indivi-
duální způsob života a rodinný život, je skutečně jed-
notící měřítko efektivity technických pravidel; jakkoli
podrobně jsou v těchto sférách analyzovány institu-
cionální procesy změny, zůstává sporné přinejmenším to,
zda mohou být všechny zahrnuty pod totéž kritérium

posílení účelové racionality. Neméně sporné je ovšem i Durkheimovo užití kategorie společensky předepsané „individualizace“, když v jisté shodě s Hegelem z faktu funkční diference usuzuje na posílení individuálních možností utváření. Již Weber hovoří na jednom místě o tom, že výrazem „individualismus“ je míněno něco „krajně různorodého“.¹ Od počátku je zde ústřední onen problém, do jaké míry může z deskriptivně pojaté pluralizace individuálních rolí, vazeb a sounáležitostí skutečně vyplynout odkaz na posílení osobní autonomie. Sice se pravděpodobně i pro tento druhý aspekt, pro nárůst individuální moci jednat a nárůst schopnosti reflektovat, dají stanovit kritéria, která jsou přístupná určitému typu externího pozorování; ale ať už jsou badatelské otázky tohoto druhu řešeny jakkoli, zdá se být nepochybné, že individualizací životní historie je míněn proces, který se dá snadno pozorovat, pokud probíhá objektivně, zatímco udržení autonomizace subjektu zůstává nakonec stále svázáno s perspektivou účastníků interakce. Potud tkví v pojmu „individualizace“, v druhém základním kameni sociologické diagnózy moderny, od počátku jistá povážlivá ambivalence, protože je tím míněn vnější fakt nárůstu individuálních vlastností a současně i „vnitřní“ fakt posílených vlastních výkonů subjektu. Ve svém příspěvku se chci soustředit na strukturální specifika, jichž dnes nabyl proces individualizace, jenž je určen těmito dvěma póly; nejprve je ovšem potřeba provést další pojmová objasnění, protože zmíněný stav věcí je ještě o něco komplexnější, než se na první pohled může zdát.

¹ Weber, M., Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. In: týž, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen, J. C. B. Mohr 1972, s. 95, pozn. 3.

I

Klasikem sociologie, který velmi brzy vysledoval pojmové diference, jež byly ve vlastní disciplíně nutné k odstranění dvojznačností v pojmu „individualizace“, je Georg Simmel. Z autorů generace otců zakladatelů si právě on nejvíce uvědomoval, že mezi pouhým faktem nárůstu individuálních vlastností, tedy pluralizací životních stylů, kterou umožnilo peněžní hospodářství, a posílením osobní autonomie existuje zásadní rozdíl; má-li anonymizace sociálních vztahů ve velkoměstě vést také ke zbavení se příslušností ke skupinám a tím ke znásobení možností volby, pak to z jeho pohledu ještě vůbec neznamená, že zároveň roste individuální svoboda, protože to by vyžadovalo ze strany jiných subjektů „oporu, jež by poskytovala jistotu“.² Simmel však, aby dostal úkolu provést diagnózu moderního kapitalismu, velmi brzy hlásá nejen nutnost rozlišování mezi sociální individualizací a posílením svobody; v pojmu „individualizace“ do sociologie vnáší ještě další komplikované kategorie, neboť ve svých sociologických diagnózách doby odkrývá ještě další dvě významové vrstvy. Za prvé, procesy pluralizace možností volby, které mají být deskriptivně uchopeny, jak ukazují analýzy v práci *Philosophie des Geldes*, s sebou podle Simmela nesou vždy riziko ochuzení sociálních kontaktů a posílení lhostejnosti mezi lidmi; proto je u pojmu „individualizace“ potřeba vždy odlišit ještě třetí významovou komponentu, která se týká tendencí izolování individuálního subjektu v narůstající spleti anonymizovaných sociálních kontaktů. Také v souvislosti s touto vývojovou tendencí se Simmel nejprve domníval, že ji bude možné popsat jen z perspektivy pozorovatele; nemá tedy na mysli pro-

² Simmel, G., Philosophie des Geldes. In: *Georg Simmel Gesamtausgabe*. Bd. 6. Frankfurt/M., Suhrkamp 1989, s. 456.

ces silícího osamění, pocíťované nebo utrpené izolace, nýbrž objektivní skutečnost stále silnější koncentrace na pouze vlastní, na druhých nezávislé zájmy.

Především si však Simmel u samotné ideje posílení svobody všímá dvou různých významových aspektů, které ho vedou k další diferenciaci pojmu „individualizace“.³ Východiskem tu je určité rozlišení při stanovení cíle druhého pólu individualizace, tedy autonomie: jednou, podle pojetí v románském kulturním okruhu, je za telos vytvoření vnitřní svobody pokládána autonomní artikulace přesvědčení a záměrů, které mohou v zásadě sdílet všichni lidé; jde tu o individualismus rovnosti, neboť jde o to, umožnit individuální schopnost reflexe, která je vlastností lidského rodu jako takového. Proti této myšlence autonomie, jak bychom snad řekli dnes, stojí druhý individualismus, jehož historicko-duchovní kořeny spadají do německé romantiky: cílem posílení individuální svobody je zde vytvoření oněch jedinečných, nezaměnitelných vlastností v životě lidí, jimiž se subjekty právě liší; potud je potřeba hovořit o „kvalitativním“ individualismu, který v návaznosti na Herdera, Schleiermachera, Nietzscheho a Kierkegaarda směřuje plně k artikulaci autentické osobitosti jednotlivce. K posílení individuální svobody pak podle Simmela dochází oběma směry, jak díky nárůstu autonomie, tak díky nárůstu autenticity, mezi nimiž ovšem existuje mnoho napětí, v moderní době nesnadno odstranitelných. Jestliže tedy zrekapitulujeme Simmelova sociologická zkoumání, Simmel rozlišuje pouze čtyři fenomény, které mohou být v tom kterém případě míněny pojmem „individualizace“: vedle individualizace životních cest, která se zdá být empiricky pozorova-

³ Simmel, G., Individualismus. In: Dahme, H.-J./Rammstedt, O. (Hrsg.), *Georg Simmel Schriften zur Soziologie*. Výběr z textů. Frankfurt/M., Suhrkamp 1983, s. 267–274.

telnou skutečností, je tím míněna potřeba rozumět také rostoucí izolaci aktérů jednání, dále nárůst schopnosti reflektovat a konečně posílení autenticity individuů. Potíž je v tom, že se tyto čtyři vývojové procesy nedají v sociologické diagnóze doby vždy vzájemně odlišit takovým způsobem, aby se vůbec mohla projevit jejich vzájemná spojení.

Možná právě toto obzvláště velké množství významů vedlo v posledních sto letech k tomu, že zjištění týkající se „individualizace“ v moderních společnostech bylo interpretováno zcela odlišným způsobem. Markus Schroer⁴ rozlišuje ve svém dějinném teoretickém přehledu základní debaty názorným způsobem tři proudy, v nichž byl proces posilování individuality hodnocen vždy velmi různě: na jedné straně je rostoucí připisování „individuality“ výchovou, administrací a kulturním průmyslem popisováno jako proces disciplinování, při němž vzniká specifická forma konformistického individualismu, díky němuž reflexivní síly odolnosti jednotlivce spíše ochabují; na druhé straně v návaznosti na Durkheima a Parsonse vzniká perspektiva, v níž jsou ústup od tradice a funkční pluralizace vykládány jako příležitosti k posílení individuality, která uvolňuje schopnosti odpovědně a reflexivně plánovat vlastní život; a konečně uprostřed mezi těmito dvěma proudy se nachází třetí teoretická škola, v níž je proces individualizace nahlížen jako dvoustranný proces emancipace jednotlivce od tradičních vazeb a zároveň jako v pozadí probíhající posilování konformity. Jestliže se nyní zaměříme na současnost, tento obraz, jenž je sám o sobě matoucí, se ještě jednou zkomplikuje; ke třem výkladovým perspektivám, které rozlišil již Schroer, přistoupily nové způsoby náhledu, které dovolují, aby se proces

⁴ Schroer, M., *Das Individuum der Gesellschaft*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2001.

individualizace projevil buďto jako vyhocení jednotlivých fenoménů nebo jako naprosto změněný strukturní vzor. Tak se, máme-li uvést alespoň některá hesla, v návaznosti na komunitarismus zvýšila pozornost věnovaná onomu aspektu individualizace, který již Simmel popsal jako posílení lhostejnosti: protože subjekty kvůli posílené mobilitě a zrychlené změně zaměstnání stále rychleji opouštějí vytvořené vztahy, jsou údajně stále méně schopné se vázat, a proto je jejich postoj vůči partnerům, s nimiž vstupují do interakce, pouze egocentrický.⁵ Jestliže stejným směrem odkazují také zkoumání, která analyzují kulturní důsledky virtualizace sociální komunikace,⁶ dotýkáme se jiného tématu Simmelových dobově diagnostických pozorování, které v posledních letech předložil Charles Taylor: romantický ideál „autenticity“ byl podle jeho názoru v současnosti natolik trivializován, že přišel o své dialogické, pospolitě vztahy a vedl k takové perspektivě hledání sebe sama, která je vztažena už jen k já.⁷ Konečně je nadto potřeba věnovat pozornost také těm empirickým studiím, které odkazují k institucionálním vzorům očekávání, jejichž prostřednictvím se vytvoření životopisné originality stalo požadavkem určeným samotným subjektem: prezentace „autentického vlastního já“, především ve sféře kvalifikované práce, se měla stávat stále více předpokladem postoje, takže i pro samotné dotčené už bylo často vůbec nemožné správně rozlišovat mezi „pravým“ a stylizovaným procesem nalézání.⁸

⁵ Putnam, R. D., *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon and Schuster 2000.

⁶ Wittel, A., *Towards a Network Sociability. Theory, Culture & Society*, 18, 2001, 6, s. 51–76; Dreyfus, H. L., *On the Internet*. London, Routledge 2001.

⁷ Taylor, Ch., *Etika autenticity*. Přel. M. Hrubec. Praha, Filosofia 2001.

⁸ Baethge, M., *Arbeit, Vergesellschaftung, Identität – Zur zuneh-*

Tento výčet nových fenoménů, které spadají do nepřehledné oblasti „individualizace“, je nepochybně možné doplnit ještě o některá další pozorování; především v sociální psychologii a v sociologii médií nacházíme v poslední době analýzy, které by mohly doplnit Simmelovo spektrum procesů izolování a autonomizace ještě o další hlediska. Avšak již tento stručný, jen nastíněný přehled stačí k tomu, aby v plném rozsahu vyvstaly nesnáze, před které je dnes postaveno zkoumání procesu „individualizace“: v současnosti existuje příliš mnoho sociálních jevů, příliš mnoho náhlých změn, které se týkají toho či onoho aspektu „individualizace“, než aby se dalo lehkomyšlně mluvit o jednom již jasně se rýsujícím vzoru vývoje. Jestliže nicméně v následujícím textu hovořím o takovémto sociálním schématu vývoje v pojmu „paradoxu“, pak jen s tou metodologickou výhradou, že zde prezentuji jen jeden z mnoha možných, právě tak legitimních způsobů náhledu. Teze, kterou bych chtěl zastávat, zní: nároky na individuální seberealizaci, které před třiceti, čtyřiceti lety prudce narostly v západních společnostech na základě historicky jedinečného prolínání zcela odlišných procesů individualizace, se mezitím staly natolik institucionalizovaným vzorem očekávání sociální reprodukce, že ztratily své vnitřní účelové určení a staly se spíše legitimizačním základem systému. Výsledkem této zdánlivě protismyslné změny, v níž se procesy, které kdysi slibovaly posílení kvalitativní svobody, nyní staly ideologií deinstitutionalizace, je vznik mnoha individuálních symptomů vnitřní prázdnoty, pocitu vlastní zbytečnosti a ne-

menden normativen Subjektivierung der Arbeit. *Soziale Welt*, 42, 1991, 1, s. 6–19; Kocyba, H., *Der Preis der Anerkennung. Von der tayloristischen Missachtung zur strategischen Instrumentalisierung der Subjektivität der Arbeitenden*. In: Holtgrewe, U./Noswinckel, S./Wagner, G. (Hrsg.), *Anerkennung und Arbeit*. Konstanz, Universitätsverlag Konstanz 2000, s. 127–140.

určenosti. Při zdůvodňování takto naznačené teze chci postupovat ve třech krocích: ve druhém oddílu mého článku se pokusím popsat „duševně spřízněné“ spojení, k němuž došlo v šedesátých a sedmdesátých letech v rozvinutých zemích Západu mezi nezávisle na sobě vzniklými, vždy rozdílně probíhajícími procesy individualizace, takže je možné celkově hovořit o nové formě „individualismu“; ve třetím oddílu pak chci rekonstruovat sociální procesy, v jejichž důsledku byly individuálně vzniklé nároky v následujících desetiletích změněny prostřednictvím institucionálních a organizačních výkonů přizpůsobení v institucionalizované vzory očekávání, takže nyní vystupují proti subjektům jako požadavky kladené zvenjšku; také zde se musím, jako již u prvního kroku, omezit na údaje pouze několika podstatných vývojových trendů; a v posledním, čtvrtém oddílu chci konečně vypracovat soupis sociálněpsychologických a klinických ukazatelů, které dnes svědčí o riziku, že zdánlivě protismyslná změna procesu individualizace povede k velkému množství nových – jak materiálních, tak psychických – forem sociálního utrpení; tento výhled mi ostatně dovolí uzavřít můj článek překvapivě aktuálním citátem Georga Simmela.

II

Odstup téměř čtyřiceti let nám dnes umožní popsat hluboké sociokulturní změny, k nimž došlo v západních společnostech po druhé světové válce, jako proces prolínání různých, vždy svébytných trendů individualizace; proto také není tak úplně nesprávné hovořit spolu s Ulrichem Beckem nebo Anthony Giddensem⁹ o novém, pozdně-

⁹ Beck, U., *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Přel. O. Vochoč. Praha, Slon 2004; Giddens, A., *Modernity and Self-Identi-*

moderním stupni reflexivního individualismu. Při takovéto diagnóze je ovšem zapotřebí být si jasně vědom skutečnosti, že vzhledem k narůstající formě individuality nejde o výsledek nějakého takřka jednosměrného procesu stupňování, nýbrž o výsledek vzájemného posilování vždy zcela separátně probíhajících vývojových dynamik; to, k čemu zde došlo, se dá snad nejlépe popsat spolu s Maxem Weberem jako prolínání materiálních, sociálních a duchovních procesů změn, které jsou „duševně spřízněné“, a mají tedy tolik společných rysů, že by spolu mohly vytvořit novou podobu „individualismu“.¹⁰ Materiální základy tohoto individualizačního posunu pocházejí z řady sociálněstrukturálních vývojových procesů, které společně vedly k určité pluralizaci individuálních životních cest, kterou lze popsat čistě deskriptivně: nadměrný nárůst příjmu a volného času pomohly postupně rozšířit individuální prostor rozhodování, a naopak redukovat určující sílu životního prostředí vázaného na třídy; s výstavbou sektoru služeb v kapitalistických zemích Západu navíc natolik vzrostly šance vzestupu pro velké části obyvatel, že se mohl rozběhnout rozsáhlý proces další sociální mobilizace, díky němuž se životní situace stále více diverzifikovaly; s expanzí vzdělání, k níž došlo rovněž v západních zemích asi patnáct let po skončení války, prudce vzrostly možnosti volby povolání, takže i v tomto ohledu se začaly životní cesty jedinců navzájem značně lišit; již v době studentských nepokojů proto obyvatelstvo, pokud jde o to, jak se rozvíjely osobní životy a jaké byly formy živobytí, vytváří mnohem pluralističtější, mnohotvárnější obraz, než tomu bylo ještě o deset let dříve.

ty. Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge, Polity Press 1991, kap. 3.

¹⁰ Weber, M., *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, c.d., s. 83.

K objektivním tendencím rozšíření voleb jednání přistupují ukazatelé, které poskytují přinejmenším vágní opěrné body k tomu, aby v témže období vzrostla i ona nakonec jen performativně uchopitelná schopnost jedinců stát se autonomními; proto by bylo překvapující, kdyby s rozšířením možností vzdělávání značně nevzrostly také příležitosti k individuálním procesům hledání sebe sama a k procesům reflexe.¹¹ Rozpad kontaktních sítí vázaných na třídy, k němuž rovněž došlo v důsledku reformy vzdělávání, ale také v důsledku sanace volkoměst, možná přispěl k tomu, že se pro jednotlivce rozšířil horizont myslitelných životních cest, a tím se radikálně zvětšilo pole jednání „na zkoušku“; také empirická zkoumání na počátku sedmdesátých let, když odkazují na tendence určitého zostřování adolescentní krize, upozorňují na to, že obecně vzrostl potenciál autonomního hledání identity.¹² Ať už byly sociální příčiny v konkrétním případě jakékoli, zdá se být nepochybné, že se během pouhých dvou desetiletí formy života silně individualizovaly: příslušníci západních společností byli nuceni – nabádáním či povzbuzováním – k tomu, aby se v zájmu svých budoucích šancí sami učinili centrem vlastních životních plánů a způsobu života.

Ale všechny tyto sociálněstrukturální procesy změn by nevedly ke skutečně nové formě individualismu, pokud by k tomu nepřistoupily ještě další, spíše sociokulturní změny a změny postoje; je sice možné říci, že bez objektivního rozšíření individuálních voleb jednání by nové kulturní ideály neměly žádnou šanci se prosadit, jejich kořeny však bez výjimky leží v regionech, které jsou v tomto smyslu zcela nezávislé. Tak možnosti

¹¹ Habermas, J., *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 2. Frankfurt/M., Suhrkamp 1981, s. 567 nn.

¹² Döbert, R./Nunner-Winkler, G., *Adoleszenzkrise und Identitätsbildung*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1975.

mírně hýřivého konzumního chování nabízí teprve vzestup příjmu, který provází hospodářský růst poválečné doby, avšak specifický význam, který s tím jednotlivce v rostoucí míře spojuje, se vysvětluje teprve na základě zcela jiných zdrojů, totiž zdrojů kulturních: potřeba hledat ve spotřebě kulturních statků, které nejsou životně důležité, tedy jsou nadbytečné, možnost určitého posílení vlastního životního pocitu totiž podle Colina Campbella vyvěrá z náboženských, většinou protestantských hlubinných proudů, v nichž byly, jako alternativa ke kalvinistické etice práce, zhodnoceny stavy citového, každodennosti se vymykajícího vzrušení jako znamení boží dobroty a milosti. Jestliže tedy náboženské kořeny této touhy po fantazijním smyslovém podráždění už v důsledku sentimentalismu a romantiky odumřely, mohly se stát normativním popudem k masovému obsazení spotřebního, intenzitu posilujícího zboží, které propůjčilo konzumismu poválečné doby, jenž se stal každodenností, jeho specifický, totiž identitu zajišťující ráz.¹³ To, co platí zvláště pro konzumerismus, se v oné době ovšem hodí také na velké množství jiných změn v chování: téměř všude je tomu tak, že odstranění rigidních nadměrných požadavků na chování prostě nevede k vytvoření nějakého nového ideálu osobnosti, nýbrž jen na širší bázi posiluje šanci osvojit si kulturní, dosud jen některým menšinám vyhrazené tradice, které pak sekundárně urychlují vývoj změněných vzorů identity. Sociálněstrukturální změny, které činí individua stále více centrem plánování jejich vlastního života, umožňují masové převzetí výkladových schémat, většinou romantického původu, které byly tradovány malými, sektářskými skupinami, a ukazují život jako proces experimentální seberealizace.

¹³ Campbell, C., *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford, Basil Blackwell 1987.

Dobrym příkladem tohoto „mentálně spřízněného“ spojení sociální změny a kulturní transformace je onen proces změny chování, který byl dodatečně často označován jako „sexuální revoluce“.¹⁴ Není tomu tak, že by zrušení konvenčních vzorů rolí, k němuž došlo pluralizací životních forem v šedesátých letech, samo naznačovalo zhodnocení sexuality jako preferovaného pole testování vlastní individuality; spíše bylo potřeba teprve si široce osvojit onen kulturní ideál, v němž byl již dříve, ovšem menšinově, člověk primárně interpretován jako „objekt touhy“ (Foucault), než mohlo dojít k vytvoření stylu chování, v němž mohly být trvale promiskuitní experimenty zažívány jako výraz individuální sebe-realizace – při tomto rozšíření o tradici se opírajících výkladových vzorů by ostatně mohla připadat rozhodující zprostředkovatelská role recepce některých románů, například románů Hermanna Hesse nebo Henryho Millera, a také právě vznikající rockové hudby. Normativní mezery, které vznikly do jisté míry díky nově rozvinutým svobodám a které umožnily změny sociální struktury, byly v životní praxi téměř všude zahlazovány přejímáním kvaziromantických tradic, jež dovolily uchopit vlastní život jako proces experimentálního uskutečňování vlastního jádra osobnosti. Ze spojení sociálněstrukturální individualizace a romantického ideálu autenticity tak vzešlo to, co lze popsat jako kompaktní útvar nového individualismu: subjekty, díky urychlenému zmnožení sociálních vztahů, ztrácely stále více ochotu chápat svou vlastní životní cestu jako lineární proces rozvoje identity, na jehož konci jsou profesní role a genderová dělba práce v rodině; spolu s tím, jak se otevřely nové volby pro jednání, jak zesílil

¹⁴ Srov. vynikající přehled in: Sigusch, V., Kultureller Wandel der Sexualität. In: týž (Hrsg.), *Sexuelle Störungen und ihre Behandlung*. Stuttgart – New York, Georg Thieme Verlag 2001³, s. 16–52.

kontakt s dosud cizími životními formami, jak se člověk začal začleňovat do různých sociálních prostředí, a také v souvislosti s tím, že převzal romantické výkladové vzory, nastoupila na místo tohoto relativně strnulého schématu identity, které jako něco samozřejmého položil za základ své teorie ještě Parsons, tendence chápat odlišné možnosti identity jako látku experimentálního hledání sebe sama. Řečeno Simmelovou terminologií: hromadně vzniká individualismus „kvalitativního“ druhu: subjekty zkoušejí různé formy existence, aby mohly ve světle učiněných zkušeností uskutečnit ono jádro vlastního já, které se co nejzřetelněji odlišuje od všech jiných. Pokračování tohoto procesu změny, který je teprve na začátku, však nyní spočívá v tom, že se klíčové společenské organizace kreativně přizpůsobují novému ideálu chování, aby z něj jakožto z existenčního profilu, který posiluje efektivitu, učinily legitimizační základ dalekosáhlých restrukturalizací.

III

Ze sociokulturního procesu změny, který jsem právě popsal jako výsledek splynutí materiálních a ideových procesů, vyvodil před pětadvaceti lety Daniel Bell dalekosáhlé závěry o rostoucím rozporu uvnitř kapitalismu.¹⁵ Bell se v zásadě opírá o kulturní zlomy, k nimž došlo následkem studentského hnutí, když tvrdí, že vznikla nová, hedonistická každodenní morálka, která se musí dostávat stále více do konfliktu s ekonomickými funkčními požadavky kapitalismu: hodnoty estetické kreativity a smyslové impulsivnosti, které podle jeho přesvědčení mezitím pronikly ze subkultur umě-

¹⁵ Bell, D., *Die Zukunft der westlichen Welt, Kultur und Technologie im Widerstreit*. Frankfurt/M., Fischer 1976.

leckých avantgard do orientací chování velké části obyvatelstva, brání v rostoucí míře vytváření oněch ctností etiky práce, které jsou nadále žádoucí pro zachování hospodářské efektivity. K naplnění této sociologické prognózy, jak dnes můžeme s jistotou říci, však nedošlo; nový, „kvalitativní“ individualismus, který lze snadno opět najít v Bellově líčení hedonistické povahy, nevedl k omezení produktivity kapitalistického hospodářského podnikání. Mezitím se už ovšem v sociálních statistikách projevuje vzniklý nárok na seberealizaci a také experimentální zacházení s vlastní identitou v duchu hledání sebe sama, což dokumentují zvýšené přírůstky rozvodů, pokles porodnosti a změněné formy rodiny;¹⁶ primární vztahy se podle Anthonyho Giddense stávají stále křehčími a krátkodobějšími, protože stále silněji nabývají povahy „čistých“ vztahů, v nichž vzájemná vazba čerpá už jen z prchavé látky vlastních pocitů a náklonností.¹⁷ Zdá se také, že zesílila tendence vynakládat mnoho psychické energie na takzvané volnočasové aktivity, které už nejsou zažívány jako čas na zotavenou nebo úleva od každodenní práce, nýbrž jako osvědčení kontur vlastního já.¹⁸ V posledních desetiletích se konečně také značně zvýšila spotřeba luxusního zboží, provázená známými odlišnostmi mezi vrstvami, protože je v tom zjevně spatřována šance alespoň na krátký čas esteticky vyjádřit identity, jež se dosta-

¹⁶ Srov. Lüscher, K./Schultheis, F./Wehrspaun, M. (Hrsg.), *Die „post-moderne“ Familie*. Konstanz, Universitätsverlag Konstanz 1990; Tyrell, H., Ehe und Familie – Institutionalisierung und Deinstitutionalisierung. In: Lüscher, K./Schultheis, F./Wehrspaun, M. (Hrsg.), *Die „post-moderne“ Familie*, c.d., s. 145–156.

¹⁷ Giddens, A., *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, c.d., kap. 3.

¹⁸ Srov. např. MacCannell, D., Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings. *American Journal of Sociology*, 79, 1973, 3, s. 589–603.

ly do pohybu.¹⁹ Všechny tyto vývojové tendence, které nepochybně směřují k „individualismu nezaměnitelnosti“ (Simmel), však nikterak nekolidují s požadavky fungování kapitalistického hospodářství; naopak, vzniká oprávněný dojem, že se už staly specificky zneužitou produktivní silou kapitalistické modernizace.

Ani procesy změny, které se takto dostávají do zorného pole, se nedají jednoduše chápat jako projev jediného vývojového procesu; a právě tak se zdá, že daný stav věcí přiměřeně nepostihuje ani představa, že tu jde o intencionálně propojené řetězce jednání, tedy o vědomě navozené reakce. Spíše se tu znovu nabízí obraz „mentálně spřízněných“, k sobě se hodících procesů změn, jde-li o to vysvětlit, proč se nárok na seberealizaci v průběhu poslední třetiny 20. století převrátil v institucionální požadavek: individua jsou totiž nejprve váhavě, pak nakonec masivně konfrontována s očekáváním, že se budou muset prezentovat jako subjekty, které flexibilně mění svůj život a jsou ochotné se měnit, aby tak dosáhly profesního nebo společenského úspěchu.²⁰ Průkopnickou roli v tomto procesu změn nepochybně přebírají elektronická média, jejichž posílený význam se v každodenním životě mnohem silněji než dříve stará o to, aby byl stále udržován při životě ideál stylu co nejoriginálnějšího, nejkreativnějšího životního rozvrhu; i když by individua mohla projevovat vůči mediálně zprostředkovaným předlohám života přiměřenou míru rutinované

¹⁹ Illouz, E., *Consuming the Romantic Utopia: Love and the Cultural Contradictions of Capitalism*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press 1997.

²⁰ Sennett, R., *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York, Norton & Company 1998; Neckel, S., Identität als Ware. Die Marktwirtschaft im Sozialen. In: týž, *Die Macht der Unterscheidung. Essays zur Kultursoziologie der modernen Gesellschaft*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2000.

skepse, jak předpokládal již Adorno,²¹ nedá se vyloučit, že je ideál seberealizace na této cestě zažíván podprahově jako nárok na formování vlastní subjektivity.²² Hranice mezi realitou a fiktivností mohou v jednotlivých případech zmizet, takže vzniká sklon, stále nevědomý, hledat vlastní já právě tam, kde je jako idol předpokládáno v televizi nebo v kině; vcelku je snad tedy možné hovořit o jisté tendenci řídit se při hledání identity standardizovanými vzory, a tak nakonec experimentálně odhalit vlastní jádro své osobnosti.

Srovnatelný účinek pravděpodobně měly také ony reklamní strategie, které v posledních dvou desetiletích rozvinul spotřební průmysl, aby se tak postaral o urychlený odbyť svých výrobků; dá se tu vysledovat tendence propagovat některé druhy zboží pomocí rafinovaných slibů, že koupí člověk získá estetický prostředek k prezentaci a posílení originality vlastního životního rozvrhu.²³ Instrumentalizace nároků na seberealizaci, o níž je v tomto případě řeč, vedla k tomu, že vznikla zrychlující se spirála stylistických inovací a zhodnocovacích reakcí, protože každý nový obraz sebe sama byl rychle učiněn zakódovaným obsahem příští reklamní strategie; mezitím se dokonce mohl vnucovat dojem, že se vztah závislosti obrátil, protože módní a spotřební průmysl je, zdá se, s to propagovat obrazy autentického života hodné napodobení, jimiž se subjekty v procesu svého hledání dodatečně řídí. Pokus realizovat se v průběhu vlastního života, je, aby se tak řeklo, rafinovaně organizován kulturními nabídkami, které reklam-

²¹ Adorno, T. W., Freizeit. In: týž, *Gesammelte Schriften*. Bd. 10.2. Frankfurt/M., Suhrkamp 1977, s. 645–655.

²² Thomson, J. B., *The Media and Modernity. A Social Theory of the Media*. Stanford, CA, Stanford University Press 1995, kap. 7

²³ Shields, R. (ed.), *Lifestyle Shopping: The Subject of Consumption*. London, Routledge 1992.

ní průmysl, spolu s kalkulovaným citem pro odlišnosti dané stářím, příslušností k vrstvě či pohlaví, adresuje jednotlivci.

Důležitější než tyto mediální efekty, jejichž sociální dosah se zdá být sporný, jsou ovšem nepochybně ony restrukturalizace, které v osmdesátých letech zasáhly sektor výroby a sektor služeb. K čemu v tomto časovém období došlo, bylo ekonomicky popsáno jako fáze odbourávání fordovských metod výroby; pro naše účely je však rozhodující, že tím začal úplně nový způsob oslovování subjektů práce, nyní nikoli už jako závisle zaměstnaných, nýbrž jako kreativních „podnikatelů“ se sebou samými.²⁴ Když už je řeč o „normativní subjektivizaci práce“,²⁵ když se mluví o rostoucím respektu k individuálním pracovním výkonům,²⁶ pak se tím předně míní, že je do organizace výrobních procesů a procesů služeb v rostoucí míře zahrnována vlastní intelektuální iniciativa zaměstnanců: pomocí nových manažerských konceptů, které sázejí na vyrovnávání hierarchií, na týmovou autonomii a sebeřízení, se má vycházet vstříc nároku pracujících, kteří, pokud jde o jejich potřeby seberealizace, ve své činnosti hledají možnosti autonomně se zbavit svých naučených schopností. Brzy se však stává zřejmým, že nové, posttaylorovské strategie podnikání mají zcela jiný efekt, totiž tematizovat práci stále více jako „poslání“, takže mohou být na zaměstnance kladena úplně jiná očekávání: jejich motivace musí být niterně upravena jedině na požadovaný profil čin-

²⁴ Voß, G. G./Pongratz, H., Der Arbeitskraftunternehmer. Eine neue Grundform der Ware Arbeitskraft? *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 50, 1998, 1, s. 131–158.

²⁵ Baethge, M., Arbeit, Vergesellschaftung, Identität – Zur zunehmenden normativen Subjektivierung der Arbeit, c.d.

²⁶ Kocobyba, H., Der Preis der Anerkennung. Von der tayloristischen Missachtung zur strategischen Instrumentalisierung der Subjektivität der Arbeitenden, c.d.

nosti, musejí být podvědomě ochotní prezentovat každou změnu pracovního místa jako výsledek vlastního rozhodnutí a veškerá angažovanost musí sloužit blahu celého podniku. V průběhu pouze dvou desetiletí tak vzniká nový systém nároků, který dovolí učinit zaměstnání závislým nikoli už na přesvědčivé prezentaci vůle, nýbrž na seberealizaci v práci; a tento obrat opět vytváří volné legitimační pole pro ospravedlnění deregulačních opatření tím, že se odkazuje na zastarávání podnikových statusových jistot vzhledem k tomu, že roste ochota jednotlivého zaměstnance nést odpovědnost. Tlak, který takto zatěžuje zaměstnance a dělníky, má krajně paradoxní formu: aby si zachovali šanci na budoucí zaměstnání, musejí organizovat svůj vlastní profesní život fiktivně podle vzoru seberealizace, ačkoli by přece mohlo existovat jen přání dosáhnout sociálních a ekonomických jistot.²⁷

Není zřejmě tak zcela nesprávné spatřovat v takto naznačených procesech tendenci změnit vzniklé nároky na seberealizaci v produktivní sílu kapitalistického hospodářství. Sklon subjektů chápat svůj život stále více jako určité experimentální pátrání po vlastní identitě slouží nejen jako legitimizační základna pro řadu ekonomických restrukturalizačních opatření, jejichž cílem je vesměs deregulace výrobního sektoru a sektoru služeb;²⁸ nový individualismus je dnes užíván spíše přímo jako výrobní faktor také v tom smyslu, že je od

²⁷ Behrens, J., „Selbstverwirklichung“ – oder: Vom Verblissen aller Alternativen zur Berufsarbeit. Umfragen und Fallstudien zur Krise der Arbeit in Familie und Erwerbsarbeit. In: Hoffmann-Nowotny, H.-J./Gehrmann, F. (Hrsg.), *Ansprüche an die Arbeit. Umfragedaten und Interpretationen*. Frankfurt/M. – New York, Campus 1984, s. 117–135; Sennett, R., *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, c.đ.

²⁸ Castel, R., *Die Metamorphosen der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit*. Konstanz, Universitätsverlag Konstanz 2000.

pracujících – při odvolání se na jejich zdánlivě změněné potřeby – vyžadováno více angažovanosti, flexibility a vlastní iniciativy, než tomu bylo v podmínkách kapitalismu regulovaného sociálním státem. Zdá se mi však zavádějící chápat tuto tendenci hospodářského využití individuálních motivací a sklonů jako intencionální strategii, jíž reagoval chytrý a citlivý management na „hedonistickou“ kritiku kapitalismu šedesátých let; „nový duch kapitalismu“, jež ve své stejnojmenné studii fascinujícím způsobem zkoumali Luc Boltanski a Eve Chiapello,²⁹ se mi spíše zdá být nezamýšleným důsledkem zřetězení různých procesů, které mají vždy svou vlastní historii a dynamiku vývoje. Jestliže však ke strukturálním změnám, které už byly zmíněny s ohledem na elektronická média, reklamní průmysl a výrobní sféru, připočteme ještě i skutečnost nárůstu difuzních, každodenních očekávání kladených na individuální seberealizaci, pak dospějeme k témuž závěru, jímž své zkoumání uzavírají i Chiapello s Boltanským: totiž že se individualismus seberealizace, který začal postupně dozrávat před půl stoletím, vlivem instrumentalizace, standardizace a fikcionalizace postupně změnil v emocionálně značně ochablý systém nároků, následkem čehož subjekty, zdá se, spíše trpí, než prosperují.

IV

S institucionálními změnami, k nimž došlo v posledních dvaceti letech v kapitalismu západních zemí, se ideál seberealizace, jež je pro životní praxi žádoucí, rozvinul v ideologii a produktivní sílu deregulovaného sys-

²⁹ Boltanski, L./Chiapello, E., *Le Nouvel Esprit du Capitalisme*. Paris, Gallimard 1999.

tému hospodářství: nároky, které subjekty vytvořily předtím, než začaly svůj život interpretovat jako určitý experimentální proces hledání sebe sama, se k nim nyní difuzním způsobem vracejí jako požadavky kladené na ně zvnějšku, takže jsou skrytě nebo otevřeně nabádány k tomu, aby si ponechaly svá životní rozhodnutí a své cíle otevřené. Z tohoto procesu převrácení ideálů v nátlaky, nároků v požadavky vzešly formy sociální stísněnosti a utrpení, které byly dosud v dějinách západních společností jakožto masový jev neznámé. Neplatí to sice pro ony projevy každodenního neštěstí, které se pokusil postihnout Pierre Bourdieu společně se svými spolupracovníky v knize o „bídě světa“:³⁰ tam, kde deregulace a nezaměstnanost vytvářejí rostoucí třídu trvale nadbytečných lidí, kde se mezinárodně operující koncerny bez jakékoli politické kontroly poohlížejí po stále nových cestách podepisování smluv, kde přistěhovalci za prací z chudých oblastí při hledání příležitostné práce obývají metropole Západu, tam se znovu vracejí tytéž formy nechráněné smluvní práce, které stály už u kolébky kapitalistické industrializace.³¹ Flexibilizace trhu práce, plíživé ztržnění celé společnosti, které jsou slabě ospravedlňovány odvoláváním se na nový individualismus, vedou k tomu, že se znovu stává výzvou ona „sociální otázka“, o které 20. století ve své druhé polovině předpokládalo, že patří k úspěšně překonanému dědictví 19. století.

Pod tímto viditelným prahem se však v průběhu posledních desetiletí rozšířily jiné formy sociálního utrpení, které nemají v dějinách kapitalistických společností žádného předchůdce; jsou mnohem méně přístupné

³⁰ Bourdieu, P., *La misère de monde*. Paris, Minuit 1993.

³¹ Castel, R., *Die Metamorphosen der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit*, c.d.

empirickému pozorování, protože se odehrávají v oblasti psychického onemocnění, takže pro ně jsou po ruce pouze klinické ukazatele. Francouzský sociolog Alain Ehrenberg došel po zhodnocení klinického materiálu v jedné své působivé studii, která nese název *La fatigue d'être soi*,³² k výsledku, že jsme dnes konfrontováni s prudkým nárůstem depresí; nejen rostoucí počet terapeutických nálezů, nýbrž také nevidaná konjunktura chemických antidepresiv signalizují, že na místo neurotických symptomů v hrozivé míře nastoupily deprese. Klíčem k objasnění tohoto obrazu nemoci, která se stala masovým jevem, je pro Ehrenberga myšlenka, že individua jsou psychicky do určité míry přetěžována difuzně rozšířeným požadavkem muset být sebou samými; permanentní tlak čerpat z vlastního duševního života látku pro autentickou seberealizaci vyžaduje od subjektů trvalou formu introspekce, která musí v určitém bodě vést takřka do prázdna; a takový bod, v němž už ani při silném odhodlání psychické zážitky neudávají směr, jakým se bude život ubírat, vyznačuje podle Ehrenberga okamžik začátku deprese.³³ Je možné, že jsme převrácením ideálu seberealizace ve vztah donucení dosáhli dějinného prahu, na němž se prožitek oné prázdnoty stal zkušeností rostoucí části obyvatelstva: subjektům, jež jsou ze všech stran nabádány k tomu, aby otevřeně projevily psychické podněty autentického hledání sebe sama, zbývá pouze alternativa mezi před-

³² Ehrenberg, A., *La fatigue d'être soi. Dépression et société*. Paris, Odile Jacob 2000.

³³ Pro případ Německa srov. Frommer, J./Knüfermann, M./Krause, Ch./Wittig, D., Angst und Depressivität im Ost-West-Vergleich. Eine inhaltsanalytische Studie an psychotherapeutischen Erstinterviews. In: Hessel, A./Geyer, M./Brähler, E. (Hrsg.), *Gewinne und Verluste sozialen Wandels. Globalisierung und deutsche Wiedervereinigung aus psychosozialer Sicht*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1999, s. 212–221.

stíranou autenticitou a útekem do depresivní nemoci, mezi originalitou inscenovanou ze strategických důvodů a patologickým umlknutím.³⁴ Vzhledem k předvídatelnosti, s níž Georg Simmel pozoroval sociokulturní proměny své doby, nepřekvapí, že už v jeho *Philosophie des Geldes (Filosofie peněz)* najdeme předtuchu této situace. O myšlence sebeuskutečnění se tu říká: „Ovšemže to byla svoboda, co získal [rolník – A.H.], ale jen svoboda od něčeho, nikoli svoboda k něčemu; avšak zdánlivě svoboda ke všemu – protože byla právě pouze negativní –, ve skutečnosti ale právě proto bez jakéhokoli určení, bez jakéhokoli určitého a určujícího obsahu, a proto vedoucí k oné prázdnotě a neudržitelnosti, které dovolily každému nahodilému, náladovému, svůdnému podnětu, aby se bez odporu rozšířil – obdobně osudu labilního člověka, který se vzdal svých bohů a jehož takto získaná ‚svoboda‘ pouze poskytuje místo tomu, aby se z každé libovolné okamžité hodnoty stala modla.“³⁵

³⁴ Andreas Kuhlmann mě upozornil na to, že by na tomto místě bylo potřeba silněji rozlišovat mezi depresí v úzkém, klinickém smyslu a depresí v širším, metaforickém smyslu určitého „trpění vnitřní prázdnotou“. Zatímco se totiž zdá, že osoba postižená skutečnou depresí, ztrácí jakýkoli zájem o svůj život a své okolí, a proto je „ochromena“, osoba trpící „vnitřní prázdnotou“ naproti tomu může často svůj handicap do značné míry kompenzovat hektickými, neklidnými aktivitami. Pro další pojednání zde pouze nadhozeného tématu by toto rozlišení mělo mimořádný význam.

³⁵ Simmel, G., *Philosophie des Geldes*, c.d., s. 552.

Požírá emancipace své děti? Zaměstnanost matek a vývoj dětí

Martin Dornes

Z historického pohledu není péče o děti, kterou vykonávají jiné osoby než matka, ničím novým. „Matky pracují již od doby, co existují lidé, vždy byly při výchově dětí odkázány na pomoc druhých.“¹ Ve společnostech lovců a sběračů přebírali péči o děti příslušníci kmene, pokud byla matka zaměstnána hledáním potravy, což často trvalo celé hodiny; a také v předindustriálních a neindustriálních zemědělských společnostech byla matka vždy obojím – ekonomicky činnou a pečující o děti. Práce na poli a domácí práce mohly být často vykonávány ve společenství dětí, a pokud ne, zapojili se do péče o děti sousedé, příbuzní či sourozenci. Teprve s oddělením ekonomické sféry od domácnosti a s přemístěním práce do továrny a kanceláře vznikl pro širokou vrstvu žen problém, jak sloučit výchovu dětí a zaměstnání. I tam, kde tento problém neexistoval, nebylo v žádném případě přirozeným určením ženy starat se o děti. „Podle Weißnera a Gallimora² se ve 40 % kultur, které zkoumali, o děti staraly z více než 50 % celkové doby jiné osoby než matky, a tato čísla jsou nepochybně ještě vyšší, když nejde o malé děti.“³

¹ Hrdy, S., *Mutter Natur. Die weibliche Seite der Evolution*. Berlin, Berlin Verlag 1999, s. 12, 140 nn.

² Weisner, T. S./Gallimore, R. My brother's keeper: child and sibling caretaking. *Current Anthropology*, 18, 1977, 2, s. 971–975.

³ Lamb, M. E./Weißels, H., Tagesbetreuung. In: Keller, H. (Hrsg.), *Handbuch der Kleinkindforschung*. (2., zcela přepracované vydání). Bern aj., Springer 1997, s. 695–719, zde s. 699.